

Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska
(Uniwersytet Śląski)

KONCEPCJA RASY WE LWOWSKIEJ SZKOLE TYPOLOGICZNEJ

WPROWADZENIE. CZYNNIKI KLIMATOTWÓRCZE

Jeden z ojców-założycieli antropologii w Polsce, Jan Czekanowski, pisał o niej w 1962 roku:

Tak zwaną Polską Szkołę Antropologiczną stworzyli antropolodzy wykształceni w Zurichu przez Rudolfa Martina. W porządku chronologicznym byli to: Jan Czekanowski, Edward Loth, Stanisław Poniatowski i Michał Reicher. Specjalnością ich były dziedziny cieszące się zainteresowaniem na początku XX wieku; Loth [...] i Reicher [...] byli kontynuatorami szkoły anatomii porównawczej Carla Gegenbaura z Heidelbergu i sami zostali znakomitymi anatomami. Czekanowski i Poniatowski rozwinęli biometrię [...], a później, z przyczyn praktycznych zajmowali się sporo etnologią. [...] Czekanowski zaczął pracę w Muzeum Pruskim i już w sześć miesięcy później, w 1907 roku, został włączony do ekspedycji prowadzonej przez księcia Adolfa Fryderyka Meklemburskiego, w trakcie której przez dwa lata prowadził badania w Afryce Środkowej. Poniatowski [...] późniejszy profesor etnologii, został zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym w Majdanku w 1943 roku. Ci właśnie, którzy swoje doktoraty robili u Rudolfa Martina w Zurichu, byli pierwszym pokoleniem antropolodów tworzących Polską Szkołę Antropologiczną¹.

Tę charakterystykę, nakreśloną ręką człowieka, którego wkład w instytucjonalne dzieje i podstawy metodologiczne polskiej antropologii jest nie do przecenienia, należy jednak uzupełnić. Przede wszystkim o sprostowanie, że spośród wyliczonych wyżej badaczy jedynie Czekanowski był w istocie uczniem Martina². Ponadto o informację, iż obok tzw. syntetycznej szkoły lwowskiej polską szkołą antropologiczną (w szerokim rozumieniu) w okresie międzywojennym budowała również warszawska szkoła morfologiczno-porównawcza, „etnograficzna” szkoła krakowska oraz poznański ośrodek stworzony przez Adama Wrzosa³. Ośrodek lwowski

¹ Jan Czekanowski, *The theoretical assumptions of Polish anthropology and the morphological facts*, „Current Anthropology” 1962, nr 3, s. 494. Cyt. za: Tadeusz Bielicki, Tadeusz Krupiński, Jan Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*, „Przegląd Antropologiczny” 1987, t. 53, z. 1–2, s. 7.

² Tadeusz Bielicki, Tadeusz Krupiński, Jan Strzałko, *Historia antropologii w Polsce*, s. 7.

³ W literaturze naukowej można znaleźć różne zapisy nazwy tej szkoły – wielką lub małą literą. Ponieważ nigdy nie była to instytucjonalnie przyjęta nazwa własna, wskazana wydaje się pisownia małą literą, a już z pewnością nie szkoła „lwowska”, jak proponuje to administrator portalu *Antropologia fizyczna* (<https://antropologia-fizyczna.pl/>). Istnieją także rozbieżności w rozumieniu PSA. Według

rzeczywiście stanowił jednak przez dłuższy czas zasadniczy filar Polskiej Szkoły Antropologicznej (PSA)⁴. Można nawet przyjąć, że po Józefie Majerze, Izidorze Kopernickim i Julianie Talko-Hrynczewicu, którzy jako pierwsi w kraju, za zgodą austriackiego zaborcy, wykładali antropologię w Uniwersytecie Jagiellońskim, to Czekanowski właśnie wraz ze swoją katedrą w istotny sposób przyczynił się do rozwoju nauk antropologicznych na naszym gruncie. Katedra ta została powołana w Uniwersytecie Lwowskim im. Jana Kazimierza „pismem c. k. Ministerstwa Wyznań i Oświecenia w Wiedniu z dnia 11 sierpnia 1913 roku, z datą ważności od 1 października 1913 roku”⁵, a Czekanowski – jej pierwszy kierownik, został mianowany profesorem nadzwyczajnym antropologii i etnologii na Wydziale Filozoficznym. Szerokie wykształcenie matematyczno-przyrodnicze (studia z antropologii u Rudolfa Martina, studia anatomiczne u Georga Rugego, matematyczne u Heinricha Burghardta, etnologiczne u Oskara Stolla) oraz doświadczenia terenowe, jakich nabył, uczestnicząc w ekspedycji naukowej do Afryki Środkowej⁶, zdecydowanie predestynowały go tej funkcji. Sprawili również, iż mimo szerokiego pojmowania antropologii, obejmującej z założenia także „dwie nauki socjologiczno-humanistyczne: prehistorię i etnologię”⁷, najbliższą mu okazała się „antropologia w ściślejszym słowa tego znaczeniu”⁸, czyli nauka przyrodnicza, „oznaczana niekiedy mianem antropologii fizycznej”⁹. Swoją zdystansowany stosunek do podejścia socjologiczno-humanistycznego Czekanowski wyjaśniał następująco:

poglądy panujące w naukach antropologicznych w ostatnim stuleciu bardzo intensywnie oddziaływały na ukształtowanie się społeczno-politycznych poglądów szerokich mas. Wskutek tego na badaczach pracujących w tych działach wiedzy ciąży wielka odpowiedzialność za lansowane poglądy.

Tadeusza Bielickiego, Tadeusza Krupińskiego i Jana Strzałko Lwowska Szkoła Typologii Antropologicznej znana była później pod krótszą nazwą Polskiej Szkoły Antropologicznej. Z kolei Andrzej Wierciński zauważa, że ze względu na różnorodność kierunków, jakie reprezentowały i reprezentują różne ośrodki badawcze w kraju, można mieć wątpliwości, czy należy mówić o jednej Polskiej Szkole Antropologicznej, jednak jest to termin przyjęty w antropologii światowej. Sam z kolei wskazuje na Lwowską Szkołę Antropologiczną, Łódzką Szkołę Morfologiczno-Porównawczą, Krakowski Kierunek Rozwojowy i Wrocławski Kierunek Formalno-Matematyczny. Andrzej Wierciński, *Kontrowersje wokół PSA*, w: *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*, red. Janusz Piontek, Andrzej Malinowski, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1985, s. 19–35. Wynika stąd, że PSA raz odnoszone jest tylko do szkoły lwowskiej, raz do wszystkich ośrodków antropologicznych w kraju, z ich specyficznymi profilami badawczymi. Dla jasności wyводу stosuję tu termin „szkoła lwowska”, wskazujący jednoznacznie na ośrodek stworzony przez Jana Czekanowskiego, jego teorię i praktykę.

⁴ Zob. Jan Czekanowski, *Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie 1949.

⁵ Mirosław Krzyśko, *Statystycy polscy*, <http://www.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski> [dostęp: 30.01.2018].

⁶ W okresie od 1.05.1907 do 7.07.1909 prowadził badania antropologiczne w Sudanie, Kongo, Ugandzie i Niemieckiej Afryce Wschodniej. Wyczerpujący biogram Czekanowskiego można znaleźć m.in. na stronie Polskiego Towarzystwa Biometrycznego (<http://www.up.poznan.pl/polbiom/memories.php?person=Czekanowski>), ale również w wielu innych źródłach prezentujących sylwetkę tego wybitnego antropologa, jak np.: Joanna Bar, Anna Czekanowska, *Jan Czekanowski*, w: *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 1, red. Ewa Fryś-Pietraszkowa, Anna Kowalska-Lewicka, Anna Spiss, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN 2003, s. 52–56.

⁷ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, Warszawa: PWN 1967, s. 16.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

Mogą one bowiem powodować nieobliczalne konsekwencje. Wystarczy zestawić z jednej strony na ewolucjonizmie etnologicznym wyhodowany komunizm, z drugiej rasizm, wyrosły na antyewolucjonistycznej glebie antropologii. Poczucie odpowiedzialności nakłada obowiązek oparcia się na obiektywnych metodach badawczych, zabezpieczających nas przed możliwością nadużywania przedwczesnych syntez, przez wykazywanie ich bezpodstawności. Z tego właśnie względu został przez nas położony tak wielki nacisk na opracowanie obiektywnych metod ilościowych¹⁰.

Wypowiedź tę można uznać za naukowe i światopoglądowe *credo* Czekanowskiego, przyświecające mu w czasach budowania programu badawczego szkoły. Nie tylko zwraca ona uwagę na metodologiczne podstawy antropologii fizycznej, którą tworzył, ale wyraźnie uwzględnia także klimat epoki, w jakiej nauka ta rozwijała się wówczas na świecie. A był to klimat szczególny, którego zasadnicze „czynniki klimatotwórcze” – komunizm i rasizm – nie umknęły oku tego uczonego. Wykształcony w znakomitych ośrodkach europejskiej nauki, doskonale zdawał też sobie sprawę ze stanu antropologii jako nauki przyrodniczej. Zdaniem Adama Wankego była to bowiem w tamtych czasach dyscyplina zdecydowanie wymagająca zmiany, pogrążona w kryzysie wynikającym z „braku analiz naukowych”, „a ujęcia syntetyczne grzeszyły prymitywizmem metodologicznym”¹¹, wklajając się „w bałamutne plątanie kategorii rasowych z kategoriami etnicznymi, który to zwyczaj był przyczyną mieszania pojęć i prowadził do rasizmu”¹². To z kolei, w przekonaniu Czekanowskiego, otwierało „pole dla psychologizujących popisów dialektycznych, nie hamowanych metodą ilościową”¹³. Mimo tych opinii, trudno jednak nie zauważyć, iż równocześnie to właśnie w antropologii pokładano olbrzymie nadzieje. Żywili je nie tylko uczeni, sprowokowani do działania badaniami sir Francisca Galtona nad dziedzicznością, ponownym odkryciem praw opata Grzegorza Mendla w 1901 roku czy zyskującą potwierdzenia naukowe genetyką¹⁴. Zwracali się ku niej także politycy, skwapliwie wykorzystujący dla własnych celów rysujący się na horyzoncie projekt inżynierii społecznej, opartej właśnie na Galtonowskiej eugenice¹⁵. Ujmując zatem w wielkim uproszczeniu – czas szkoły lwowskiej, której aktywność naukowa przypadała na lata 1913–1938, był czasem zarówno higieny rasowej, eugeniki, jak i higieny politycznej – usuwania „zbutwiałych” resztek starego systemu społecznego, którego struktury, zgodnie z obowiązującą wtedy interpretacją teorii Darwina, i tak musiały zniknąć. Jednocześnie

¹⁰ Jan Czekanowski, *Wstęp*, w: *Człowiek, jego rasy i życie*, oprac. Jan Czekanowski, Warszawa: Trzaska, Evert, Michalski 1938, s. 15.

¹¹ Adam Wanke, *Przedmowa*, w: Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 6.

¹² Ibidem, s. 7.

¹³ Jan Czekanowski, *Człowiek w czasie i przestrzeni*, s. 14.

¹⁴ W 1883 r. Galton wdrożył metody statystyczne do studiów nad różnicami indywidualnymi, w których udowadniał wpływ dobrego pochodzenia (*εὐγενής*, *eugenes*, ‘dobrze urodzony’) na dziedziczenie inteligencji, powołując tym samym do życia eugenikę. W 1901 r. równocześnie trzy różne laboratoria (Hugona Marie de Vriesa, Carla Corrensa i Ericha von Tschermaka) potwierdziły prawo dziedziczności Mendla. W 1909 r. duński botanik Wilhelm Johannsen wprowadził termin „gen” (z j. greckiego *γένος* – ‘ród, pochodzenie’). Por. Waław Szybalski, *Revolucja genetyczna na przełomie XX i XXI wieku*, „Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych” 2000, nr 3, s. 387.

¹⁵ Czego już w latach 80. XIX wieku doświadczali na własnej skórze mieszkańcy USA, gdzie – w myśl tej inżynierii – zakazano małżeństw epileptykom i umysłowo upośledzonym. Tam też, według Bielawskiego, w stanie Indiana, wprowadzono pierwszą ustawę sterylizacyjną. Zob. Michał Zaremba Bielawski, *Higienści. Z dziejów eugeniki*, przeł. Wojciech Chudoba, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne 2011.